

FƏRMAN KƏRİMZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN
DƏRƏLƏYƏZ, ZƏNGİBASAR, GƏRNİBASAR VƏ QIRXBULAQ
MAHALLARININ TOPONİMLƏRİ

L.Ə.MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Fərman Kərimzadənin əsərlərində istənilən qədər türk mənşəli toponimlər vardır. Bu toponimlərin bəziləri haqqında, daha dəqiq desək, Fərman Kərimzadənin əsərlərində işlənən Dərələyəz, Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahallarının toponimləri haqqında məlumat vermək istərdik:

Dərələyəz mahalı-Qədim türk-oğuz yurdu olan Dərələyəz mahalı hal-hazırda iki rayonu Yeğeqnadzor və Əzizbəyov rayonlarını əhatə edir. Dərələyəz mahalı Ba-sarkeçər, Qaranlıq (Martuni), Vədi (Dəvəli, Ararat), Sədərək, Şərur, Naxçıvan (Babək), Şahbuz, Sisyan, Kəlbəcər rayonlarının əhatəsində yerləşir (8, s.16).

Dərələyəz sözünün təşəkkülünə gəldikdə isə bu toponim haqqında geniş məlumat vermiş professor Həsən Mirzəyevin fikri ilə şəriklik ki, dərələyəz sözü əvvəlcə *Dərə Ələyəz* formasında olmuş, sonra Dərə və Ələyəz sözləri birləşərkən «ə» saitinin biri düşmüşdür. Türk dillərində *ala//ələ* sözü uca, yüksək mənasını ifadə edir. Dərələyəz sözü uca, yüksək, böyük dərələrdə olan kəslər, xəzlər, gūzlar, oğuzlar, azlar, uzlar...mənasındadır (8, s.18).

Dilçi İbrahim Bayramovun fikrincə də, bu toponim Azərbaycan dilində «iki dağ və ya təpə arasında, çuxur» mənasında işlənən *dərə* sözü ilə *alagöz* türk etnonimi əsasında yaranmışdır (1, s.276).

Bütün tarixi faktlar, sənədlər isbat edir ki, Dərələyəz türk-oğuz yurduudur və Dərələyəz sözü özündə türk-oğuz tayfalarına məxsus izlər saxlayır.

Fərman Kərimzadənin əsərlərində deyilir:

« ...Naxçıvanda, Zəngəzurda, *Dərələyəzdə* vuruşub...» («Qarlı aşırım» romanı) (5, s.20).

Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları (Zəngibasar, Qəmərli və Ellər rayonları) Qərbi Azərbaycan ərazisinin tarixən paytaxt şəhərləri olan Artaşad, Vağarışad, Dvin və İrəvan ətrafındakı torpaqlarını əhatə etdiyindən daim mühüm strateji əhəmiyyətə malik olmuşdur (2, s.15).

Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahallarının hər üçünün adlarının hidronim mənşəli olması, yəni çay (Zəngi, Gərnı, Qırxbulaq) adları daşması mahalların daha bir ümumi səciyyəsi olduğundan xəbər verir: hər üç mahalın ərazisi su ehtiyatı ilə zəngin olmuşdur. Qədim yaşayış məskənlərinin məhz bu cür şirin su hövzələrinin kənarında salınması Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları ərazilərinin erkən məskunlaş-

masını şərtləndirən amillərdəndir (2, s.15).

Zəngibasər mahalı-şimalda və şimal-şərqdə İrəvan şəhəri və Qırx-bulaq mahalı (Ellər rayonu) ilə, cənubda və cənub-qərbdə Araz çayı boyunca Türkiyə ilə, qərbdə və şimal-qərbdə Karbi mahalı (Üçkilsə rayonu) ilə, şərqdə və cənub-şərqdə Gərnibasər mahalı (Qəmərli rayonu) ilə həmsərhəd idi. Zəngibasər mahalı başlanğıcını Göyçə gölündən götürən, uzunluğu 146 km olan Zəngi çayı tərəfindən iki yerə bölünürdü. Elə mahal da öz adını həmin çaydan almış, Zəngi çayının yatağı-tutduğu ərazi anlamında Zəngibasər mahalı adlanmışdır (2, s.15-16).

Əziz Ələkbərlinin bu toponim haqqındakı fikri ilə şərikik ki, Zəngi etnotoponimdir və adını zəngi boyundan götürmüşdür. Zəngi boyu haqqında maraqlı araşdırmalar aparan görkəmli türkoloq, alim, professor Firidun Ağasıoğlu qədim çağlarda adı Sanqi kimi yazılan bu boyun daha qədim köklərə malik olduğunu, hələ Asur mənbələrində Urmu gölünün quzey sahillərinin *Sanqibut (Sanqi//Zəngi boyu)* adlanmasını xatırladır (2, s.17-18).

Professor F.Ağasıoğlu Zəngi boyunun Arazın sağ və sol sahillərində qədimdən yaşamasını, bu boyun türk boyu olmasını haqlı olaraq *Sanqi//Zanqi* etnotoponiminin daha geniş arealda, xüsusilə türk torpaqlarında sıx-sıx işlənməsi ilə də əsaslandırmışdır (2, s.18).

Qərbi Azərbaycanda Zəngi çayı, Zəngibasər və Zəngəzur mahalları, Azərbaycan ərazisində Zəngilan, Sanqaçala, Zəngənə (Sabirabadda kənd), Zəngişalı (Ağdamda kənd), Cənubi Azərbaycanda Zəncan və s. toponimləri də eyni kökdəndir (2, s.18).

Fikrimizcə, hər iki tədqiqatçı (Ə.Ələkbərli, F.Ağasıoğlu) məsələyə düzgün yanaşmış, dəqiq nəticəyə gəlmişlər.

Dilçi İbrahim Bayramov bu toponimin qıpçaq tayfalarından olan *zəngi* və *basar* türk etnonimləri əsasında əmələ gəlməsi fikrini irəli sürmüşdür (1, s.318).

Fərman Kərimzadənin əsərlərində deyilir:

«...Ora **Zəngibasər** deyirlər. -Bildik ki, Zəngi çayının suladığı torpaqlardı...» («Çaldıran döyüşü» romanı) (4, s.126).

«...İki yüz il əvvəl Şah İsmayıl bu yerlərə gələndə **Zəngi çayının** sahilində hündür, sıldırım qayaları görmüş...Çuxursəddin bərekətli torpaqlarında min cür meyvə bitirdi. **Zəngibasərdə** düyü əkirdilər... Teymurləng ordusunu düyü ilə təmin etmək üçün Lahicandan buraya 300 ailə gətirib **Zəngibasərin** sucaq yerlərində yerləşdirmişdi...» («Qoca qartalın ölümü» romanı) (7, s. 88).

Daşlı-Zəngibasər mahalında, Kiçik Qarasu çayı kənarında, Reyhanlı kəndi ya-xınlığında, indiki Sarıcalar kəndi yerində kənd (2, s.166).

Əziz Ələkbərlinin fikrincə, bu kənd türk tayfalarından birinin adını daşıyır. Təsədüfi deyil ki, 1832-ci ildə Vedibasər mahalı ərazisində qeydə alınmış köçəri tayfalarından biri də məhz **Daşanlı** tayfası adlanmışdır. Vedibasər və Zəngibasər mahallarındakı Daşlı kəndi də bu tayfanın adını daşıyır (2, s.166).

Dilçi İbrahim Bayramov və S. Mirmahmudovanın fikrincə isə bu toponim relyeflə bağlı yaranan toponimdir. Belə ki, toponim Azərbaycan dilində işlənən **daş** sözünə çoxluq mənası ifadə edən **-lı** şəkilçisinin qoşulması əsasında yaranıb (1, s.262), (9, s.53).

Fərman Kərimzadənin «Qarlı aşırım» romanında deyilir:

«...**Daşlı kəndinin** qabağında düşərgə salacaq...Axşama yaxın minlərlə adamın izlədiyi dəfn mərasimi Güdüyün düzündən keçib **Daşlı kəndinin** qabağındakı Kəhrizə çatdı...» (5, s.192, 301).

Kolanlı - Zəngibasara mahalında, Böyük Qarasu çayı kənarında, Rəncbər kəndindən 1-1,5 km yuxarıda, Rəncbər kəndi ilə Qarğabazar kəndi arasında kənd (2, s.227).

Dilçi professor Həsən Mirzəyevin bel bir fikri ilə şərik ki, bu toponim adını **kolanı** türk tayfasının adından götürmüşdür (8, s.191), (1, s.401).

Kəndin adının etimologiyası barədə mövcud fikirlərdən biri adın ilkin variantda Çarma-Naus olması və türk dillərində «atəşpərəst məbədi» anlamı verməsi barədəki mülahizədir (B.Budaqov, Q.Qeybullayev). Digər fikrə görə, toponim «çətin keçilən kolluq» mənasında «çir» sözündən və Manas şəxs adından əmələ gəlmişdir (B.Budaqov, Q.Qeybullayev). Belə olan surətdə aydındır ki, toponim peçeneqlərin **Çor** tayfasının adından əmələ gəlmişdir (2, s.227).

Fərman Kərimzadənin əsərlərində deyilir:

«...Kərbəlayı İsmayilla Qəmlo **Kolanlı kəndinə** kəsə yolla gədirdilər...ətraf kəndlərdəki cavanlara **Kolanlı kəndində** təlim keçilməsindən danışdı... Onları **Kolanlı kəndinin** arasından keçirib aşağıya apardılar...» («Qarlı aşırım» romanı) (5, s. 34, 43, 113).

«...Olmuşam o yerlərdə. **Kolannıda** qohumlarımız da var...» («Qoca qartalın ölümü» romanı) (7, s.109).

Uluxanlı - Zəngibasara mahalının, sonralar Zəngibasara rayonunun inzibati mərkəzi, İrəvan şəhərindən 20 km-lik məsafədə, İrəvan-Naxçıvan-Bakı dəmiryol xəttinin üstündə, Zəngi çayının sol tərəfində kənd, 1971-ci ildən şəhər tipli qəsəbə.

Əziz Ələkbərli bu toponimin izahını belə vermişdir: Uluxanlı toponiminin hələ XVI yüzilə aid mənbədə Uluxanbəyli kimi qeyd alınması bir tərəfdən kəndin adının XVII yüzildən məlum olması fikrini (B.Budaqov, Q.Qeybullayev) təkzib, digər tərəfdən onun Uluxan bəy adlı şəxsin adını daşmasını təsdiq edir. «Dədə Qorqud» boylarının el variantlarında Bayandur xan Uluxan adı ilə təqdim olunur. Məsələn, «Dirsə xan oğlu Buğac boyu» nun el variantı belə də başlayır: «Keçmiş əy-yamda oğuzların Bayandır adında bir xanı vardı. Ona **Uluxan** deyər dilər...» (2, s.319, 321).

Bütün bu faktlardan aydın olur ki, Zəngibasara bölgəsi də türk-oğuz yurdu olmuş və bu yerlər də Dədə Qorquda məxsus olmuşdur.

Başqa bir versiyaya görə, Uluxanlı kənddə ilk dəfə məskunlaşmış nəslin adıdır (9, s.63).

Fərman Kərimzadənin əsərlərində deyilir:

«...**Uluxanlıda** da işləyəndə gəlib-gedərdi, İrəvanda da...» («Qarlı aşırım» romanı) (5, s.70).

Gərnibasara mahalı (Qəmərli rayonu) – şimal-qərbdən Zəngibasara mahalı, şimaldan Qırxbulaq mahalı, şərqdən, cənub-qərbdən və cənubdan Vedibasara mahalı, nəhayət, cənub-qərbdən Araz çayı vasitəsi ilə Türkiyə ərazisi ilə həmsərhəd idi. Gərnibasara mahalının istər dağlıq, istərsə də düzənlik hissəsi az qala bütün Gərnibasara ərazisini kəşib keçən və mahalın öz adını aldığı Gərn çayı tərəfindən iki yerə bölünürdü (2, s.21-22).

Əziz Ələkbərlinin fikrincə, Gərniçay türk tayfaları tərəfindən **Qar-**

ni//Gərni qalası möhkəmləndirildikdən sonra isə *Gərniçay* adını almışdır (2, s.22).

Tarixi faktlardan aydın olur ki, türk tayfaları, xalqları, qəbilə və nəsiləri hansı yerdə, yurdda məskunlaşmışsa həmin yerlərə öz tayfa, nəsil, sülalələrinin adını ver-mişlər. Belə faktlar saysız-hesabsızdır.

Dilçi İbrahim Bayramovun fikrincə, mahalın adı ərazisindən axan Gərniçay çayının adından götürülmüşdür. Toponim iki komponentdən ibarətdir. Birinci komponent urartu dilində *qala* mənasında işlənən *gə-rini* sözü ilə qıpçaq mənşəli *basar* etnonimi əsasında əmələ gəlmişdir (1, s.418).

Fərman Kərimzadənin əsərlərində deyilir:

«...-*Gərnibasardanam. Gərnibasardakı* hökumət də, bura hökumə-tidi eli... *Gərnibasar* qulağımızın dibidi...» («Qarlı aşırım» romanı) (5, s.196).

Kəhriz-Gərnibasar mahalının dağlıq hissəsində, Ağdağ dağı ilə Qı-zıllar dağı arasındakı Çatma kəndi yaxınlığında kənd. Kənddə ancaq Azəri türkləri yaşamışlar. Kənd əvvəllər Kəhriz və ya İsa bəy Kəhrizi adı ilə tanınmış, sonra böyüyərək Aşağı Kəhriz və Yuxarı Kəhriz kimi iki kəndə ayrılmışdır. El arasında kənd Kəhrizli də adlanmışdır (2, s.441).

Əziz Ələkbərlinin fikrincə, kəndin əvvəllər *Kəhriz* və ya *İsa bəy Kəhrizi* kimi tanınması onun öz adının buradakı kəhrizdən aldığı təs-diq edir. Adın İsa bəy komponenti isə, şübhəsiz ki, kəhrizin, yəqin elə kəndin də sahibinin adıdır (2, s.441).

Yeri gəlmişkən, Kəhriz, Kəhrizli adı ilə Qərbi Azərbaycanda bir sı-ra kəndlər mövcud olmuşdur: Karbi nahiyəsində Kəhriz məzrəsi, Şərur-Dərələyəz qəzasında Kəhriz qışlağı və s. Azərbaycanın Ağcabədi Rayo-nunda ən məşhur kəndlərdən biri bu gün də Kəhrizli adlanır (2, s.441).

Fərman Kərimzadənin əsərlərində deyilir:

«...Axşama yaxın minlərlə adamın izlədiyi dəfn mərasimi Güdüyün düzündən keçib Daşlı kəndinin qabağındakı *Kəhrizə* çatdı...Burası da var ki, *Kəhrizlər kəndində* mənim ayrı bir sevdəm var... Vedidə özünü yaxşı aparmazsan, səni *Kəhrizlərdə* yeyərlər... *Kəhrizlərdən* bir kürd gəlmişdi Məhəmmədin yanına... -*Kəhrizlərdə*...» («Qarlı aşırım» romanı) (5, s.301, 340, 353, 354, 356).

Qəmərli - Gərnibasar mahalının düzənlik hissəsində, İrəvan şəhə-rindən 28 km cənubda, Gərni çayının solunda, Gərni çayından ayrılan su arxının kənarında, İrəvan-Naxçıvan-Bakı dəmiryol xəttinin və İrəvan-Naxçıvan-Culfa avtomobil yolunun üstündə qəsəbə.

Dilçi İbrahim Bayramov və Əziz Ələkbərli bu toponimin izahını be-lə vermişdir: Bu toponim qədim kimmer tayfasının adı əsasında əmələ gələn qəmərli etnonimindən əmələ gəlib *kimmerlərin//qəmərli tayfası-nın yaşadığı yer* mənasını verir (1, s.216), (2, s.466).

Fərman Kərimzadənin əsərlərində deyilir:

«...-Bura *Qəmərli kəndidi*, şahim. - *Qəmərli*. Aylı gecələri yəqin ki, işıqlı olur...» («Çaldıran döyüşü» romanı) (4, s.127).

«...Onun yadına Vedidən aşağıda, *Qəmərlinin* yaxınlığındakı Oğuz qəbirləri düşdü...» («Qarlı aşırım» romanı) (5, s.222).

Qaraqoyunlu - Gərnibasar mahalının düzənlik hissəsində, Gərni çayının sağ tərəfində, Qəmərli qəsəbəsindən 8-10 km şimalda, İrəvan-

Naxçıvan-Culfa avtomobil yolunun kənarında kənd (2, s.462).

Kənd adını oğuz türklərinin məşhur *Qaraqoyunlu* tayfasının adından adından götürmüşdür (1, s.188), (2, s.462-463).

Fərman Kərimzadənin «Xudafərin körpüsü» romanında deyilir:

«...Bu Cığın dərəsinin başında onun ata-baba kəndi var, *Qaraqoyunlu*... Göyçə gölü yaylaqlarından Ağrı dağının vadisinə enən çayın lap başladığı yerdə kiçik bir kənd salıb adını da *Qaraqoyunlu* qoymuşdu... (3, s.354, 357).

Yuva - Gərnibasər mahalının düzənlik hissəsində, Qəmərli rayonunun mərkəzi olan Qəmərli qəsəbəsindən 3 km cənub-şərqdə, Gərnı çayının sol tərəfində, Gərnı çayından ayrılan su arxının kənarında, İrəvan-Naxçıvan-Culfa avtomobil yolunun üstündə, Araz çayının yaxınlığında kənd.

Yuva oymonimi Səlcuq türklərinin *Yivə//Yıva* tayfasının adını əks etdirir. Həmin tayfa ki, Mahmud Kaşğarlıdakı 22 Oğuz boyundan birini təşkil edir. Səlcuqlar dövründə xeyli fəal olan bu tayfa Mahmud Kaşğarlıda *Yava//Yıva//İva//Yafa//Avva* formalarında yazıya alınmışdır (1, s.355), (2, s.523), (9, s.54).

Tədqiqatçı Fəruq Sümər məşhur «Oğuzlar» əsərində Yıva tayfasına geniş yer ayırmışdır. Tədqiqatçının fikrinə görə, Yıvalara aid ən qədim məlumat 1158-ci ildən başlayır. İndiki Türkiyə ərazisində də Yıva tayfası geniş yayılmışdır. Fəruq Sümər XVI yüzildə Anadoluda Yıva adlı 19 kənd qeydə almışdır (2, s.523-524).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu adı çəkilən toponimə qismən yaxın olan yerlərdən biri olan Dərələyəz mahalındakı Çivə kəndi də bu kökdəndir (8, s. 101).

Fərman Kərimzadənin əsərlərində deyilir:

«...Başını Qəmlə çəkən dəstə Qaralar, *Yuva kəndlərinin* yanından adlayıb Kiçik Vedi kəndindən xeyli aralıdan Araza yaxınlaşmışdı... («Qarlı aşırım» romanı), (5, s.305).

Qırxbulaq mahalı – şimaldan Axta rayonu, şərqdən Göyçənin Kəvər rayonu, cənubdan Vedi və Qəmərli rayonları, qərbdən Əştərək rayonu, cənub-qərbdən İrəvan şəhəri ilə həmsərhəd idi. Qırxbulaq mahalı öz adını Qırxbulaq hidronimindən, Qırxbulaq çayı isə başlanğıcını Hadis və Əjdaha dağlarının ətəyindəki çoxlu bulaqlardan (bəzi mənbələrdə Başkənd kəndi kənarındakı 28 bulaqdan) götürüb (1, s.228), (2, s.22-23), (9, s.50-51).

Fərman Kərimzadənin əsərlərində deyilir:

«...Sonra Şah İsmayıl suyunun dadı dillər əzbəri olan *Qırxbulaqda* düşərgə salmışdı...» («Çaldıran döyüşü» romanı), (4, s.126).

«...*Qırxbulağın* suyu can dərmanıdı...» («Qarlı aşırım» romanı), (5, s.196).

«...Qalaya *Qırxbulaqdan* su çəkmişdilər ki, heç bir düşmən onun yolunu tapa bilməzdi...» («Qoca qartalın ölümü» romanı), (7, s.88).

Fərman Kərimzadə heç də təsadüfi deyil ki, əsərlərində bu toponimlərin adlarını vermişdir. O, bu toponimləri öz əsərlərində işlətməklə bu toponimlərin türk xaqalarına məxsusluğunu öz oxucularına çatdırmaq istəmişdir.

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Fərman Kərimzadənin əsərlərində istənilən qədər türk mənşəli toponimlərə rast gəlmək olar və mənim zənnimcə, onların tədqiqi zəruridir.

QEYDLƏR:

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, Bakı: 2002.
2. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan, Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları, II cild, Bakı: 2002.
3. Kərimzadə F. Seçilmiş əsərləri, Xudafərin körpüsü, I cild, Bakı: 2002.
4. Kərimzadə F. Seçilmiş əsərləri, Çaldıran döyüşü, II cild, Bakı: 2003.
5. Kərimzadə F. Seçilmiş əsərləri, Qarlı aşırım, III cild, Bakı: 2004.
6. Kərimzadə F. Seçilmiş əsərləri, Təbriz namusu. Vedinin yanı dağlar..., IV cild, Bakı: 2005.
7. Kərimzadə F. Seçilmiş əsərləri, Qoca qartalın ölümü, V cild, Bakı: 2007.
8. Mirzəyev H. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri, Bakı: 2006.
9. Mirmahmudova S. Ermənistanda türk mənşəli yer adları, Bakı: 1995.

ТОПОНИМЫ ДАРАЛАЯЗСКОГО, ЗАНГИБАСАРСКОГО, ГАРНИБАСАРСКОГО И КЫРКБУЛАКСКОГО РЕГИОНОВ ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ФАРМАНА КЕРИМЗАДЕ

Л.А.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В этой статье даны топонимы Даралаязского, Зангибасарского, Гарнибасарского и Кыркбулакского регионов, используемых в произведениях Фармана Керимзаде. А еще было исследовано, что эти все топонимы тюркского происхождения. Здесь раскрыты этимология, история создания этих топонимов. Изложены образцы этих топонимов из произведений Фармана Керимзаде.

TOPONYMIES OF THE DARALAYAZ, ZANGIBASAR, GARNIBASAR AND KIRGBULAQ REGIONS WHICH USED IN WORKS OF FARMAN KARIMZADE

L.A.MAMMADOVA

SUMMARY

In this article have been mentioned toponymies of the Daralayaz, Zangibasar, Garnibasar and Kirgbulaq regions, which used in works of Farman Karimzade. Here also were researched that these all Turkic origin toponymies. The article deals with the etymology, creation history of these toponymies. Here were given examples of these toponymies from works of Farman Karimzade.